

УДК 322

УЧАСТЬ ЦЕРКВИ ЯК ПОЛІТИЧНОГО ІНСТИТУТУ В ПОЛІТИЧНІЙ БОРОТЬБІ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Шерман Олена Михайлівна, доктор політичних наук, доцент,
Львівський державний університет безпеки життєдіяльності,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін та соціальної роботи

Стаття присвячена аналізу ролі інституту церкви у політичному процесі доби Середньовіччя. Дослідниця зосереджується на участі церкви у політичній боротьбі, зокрема, на тих випадках, коли церква виступала союзником держави. З'ясовано, що у політичних конфліктах, якими супроводжувалося зміцнення державної влади, підтримка церквою монарха набувала характеру не лише легітимації його дій, а й використання релігійного дискурсу для демонізації його супротивників.

Ключові слова: церква, політичний інститут, Середньовіччя, релігія, політичний конфлікт, демонізація.

Статья посвящена анализу роли института церкви в политическом процессе времен Средневековья. Исследовательница сосредоточивает внимание на участии церкви в политической борьбе, в частности, на тех случаях, когда церковь выступала союзником государства. Выяснено, что в политических конфликтах, которыми сопровождалось укрепление государственной власти, поддержка церковью монарха приобретала характер не только легитимации его действий, но и использования религиозного дискурса для демонизации его противников.

Ключевые слова: церковь, политический институт, Средневековье, религия, политический конфликт, демонизация.

The article analyses the role of church institution in political process in the Middle Ages. The researcher focuses on involvement of the church in political clashes namely on those cases when the church and the state were allies. It has been ascertained that in political conflicts, which accompanied the process of strengthening state power, the church supported monarchs not only to legitimize their actions but also to demonize their opponents.

Keywords: church, political institution, Middle Ages, religion, political conflict, demonization.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що на перебіг політичного процесу у середньовічній Європі наклала суттєвий відбиток активна участь церкви як функціонального політичного інституту. Роль церкви буда різноплановою, вона набувала різних форм, але протягом усього періоду Середньовіччя церква залишалася одним з найвпливовіших політичних акторів. Легітимність світської влади залежала від церковного схвалення та релігійних ритуалів (зокрема, коронації), і водночас сторінки історії Середньовіччя сповнені драматичної боротьби між церковною та світською владою (достатньо згадати «авіньйонський полон» римських пап), яка виступала каталізатором ряду суспільно-політичних процесів. Земна ієрархія була відображенням божественного ладу: повна покора владі виступала однією із умов спасіння душі. На думку дослідників, панівне становище релігії за феодалізму не було наслідком зацікавленості суспільства у проблемах світоустрою, а виступало результатом інтенсивної ідеологічної творчості аристократії з метою затвердити свої необмежені права на володіння землею [1, с.82].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На різноманітні аспекти діяльності церкви в якості політичного актора звертали увагу ще представники патристики (Клімент Олександрійський, Аврелій Августин); до проблем співвідношення церковної та світської влади звертався Тома Аквінський. В українській політичній науці початок дослідження ролі церкви в суспільно-політичному житті пов'язують іменами С.Оріховського та І.Вишенського. Ряд аспектів цього питання відображений у творчості М.

Грушевського, І. Огієнка, М. Шаповала, О. Бочковського, і, зокрема, В.Липинського, якому належить авторство оригінальної моделі взаємовідносин між релігією та політикою, за якою саме церква є основою держави. Нова хвиля досліджень в цьому напрямку починається зі здобуттям Україною незалежності. Нові суспільно-політичні умови стимулюють інтерес науковців до раніше замовчуваних тем, і протягом 1990-2000-х рр. світ побачили дослідження . Єленського, М. Колодного, Л. О. Филиповича, М. Ю. Бабія, О. В. Бучми, О. Білоуса, М. Головатого, Е. Кардоша, П. Л. Яроцького та ін., в яких розглядалися питання суспільно-церковних відносин з урахуванням релігійної ситуації, що склалася в Україні. З огляду на великий масив наукових текстів, присвячених церкві як суб'єкту політики в цілому і церковній політиці середньовіччя зокрема, здавалося б, важко знайти не досліджені аспекти питання, але вони існують.

Будучи активним учасником тогочасної політичної боротьби, церква виступала як опонентом, так і союзником світської влади, використовуючи у цій боротьбі властиві лише їй засоби, у тому числі й специфічні технології впливу. Відповідно, **мета статті** – дослідити характер та засади використання церквою релігійного дискурсу як засобу політичної боротьби протягом різних історичних етапів Середньовіччя.

Виклад основного матеріалу. Усе життя середньовічного суспільства було просякнуте релігією, і політична боротьба нерідко набувала форм релігійного протистояння. Часом, як у випадку єресей XIII століття, важко сказати, де закінчувалося соціально-політичне і починалося релігійне – і навпаки. Політичний і релігійний дискурси мали величезну кількість точок перетину, що дозволяло використовувати останній в якості політичної зброї. Окремим і дуже цікавим аспектом залучення релігійного дискурсу є процес демонізації політичних супротивників, що використовувала не лише церква, але й світська влада.

Демонізація є засобом створення максимально негативного іміджу об'єкта шляхом надання йому таких характеристик, які дозволяють або

ототожнити його з нечистою силою (крайній вияв дегуманізації), або звинуватити у співпраці з нею. Останній варіант, власне, і становить суть середньовічної демонізації, коли розповсюдженою зброєю у політичній боротьбі було звинувачення у продажі душі дияволу. Співпраця з нечистою силою була одним з найважчих гріхів у тогочасній системі моральних координат, причому сам диявол розглядався не як міфологічна постать, а як реальний суб'єкт дії, а «відьми» та «чаклуни» мешкали чи не в кожному населеному пункті. «Суди над відьмами неодноразово набували політичного забарвлення, а суди над політичними супротивниками включали обвинувачення у зв'язках з сатаною» [2, с.189].

Середньовічні уявлення щодо зносин людини з дияволом, зафіксовані у хроніках, протоколах судових засідань, трактатах інквізиторів тощо, давно і ґрунтовно досліджені (досить назвати класичну монографію М. Орлова [3]). За цими уявленнями сценарій продажі душі зводився до нескладної схеми: охоплена ненавистю, жадобою влади чи іншими сильними емоціями певна особа звертається до диявола, який з'являється «за викликом», і продає йому свою душу, отримуючи надзвичайні можливості – силу, знання, владу. Ці надзвичайні можливості особа використовує, служачи дияволу і шкодячи людям. Зненависть до відьом та чаклунів у середньовічному суспільстві була прямо пропорційною уявленням про їхню могутність. На думку знаменитого демонолога Шпренгера, чим більше відьми гнівили Бога, тим більше сили та могутності давав їм диявол [3, с.189]. Найбільш популярними злочинами було винищення нехрещених дітей та створення передумов для масової загибелі людей. Відьом та чаклунів звинувачували у природних катаклізмах, пожежах та епідеміях, зокрема в епідеміях чуми. В процесі демонізації політика до звинувачення в природних катаклізмах неодмінно додавалося звинувачення в організації соціальних катаклізмів – з великою кількістю невинних жертв.

Початок використання цього варіанта демонізації у політичній боротьбі припадає приблизно на X-XI ст., а особливого поширення він набув після заснування інквізиції в XIII ст.

Про популярність звинувачення у співпраці з дияволом свідчить той факт, що воно неодноразово висувалося проти найрізноманітніших політичних діячів і навіть проти римських пап (зокрема, проти Бенедикта IX (1012-1024), Іоанна XX (1024-1033), Бенедикта X (1033-1054)). Яскрава сторінка протистояння між церковною та світською владою - конфлікт між папою Римським Григорієм VII та імператором Священної Римської імперії Генріхом IV - також не обійшлася без сенсаційних звинувачень останнього у чаклунстві та сатанізмі. В якості свідка виступила друга жінка імператора – сестра Володимира Мономаха Євпраксія, яка після навернення до католицизму взяла ім'я Адельгейда (Аделаїда). 1089 р. вона вийшла заміж за Генріха, але шлюб виявився невдалим. Євпраксія втекла від чоловіка і двічі - на церковному соборі в Констанці у квітні 1094 р. та на синоді у П'яченці у березні 1095 р. – дала свідчення проти Генріха, які містили ряд звинувачень, і, зокрема, звинувачення у поклонінні дияволу, оргіях та сатанинських ритуалах (чорна меса).

Проведення чорної меси не випадково виступало окремим пунктом звинувачення. Чорною месою називали ритуал, що проводився прихильниками нечистої сили у формі блюзнірської пародії на церковну католицьку месу, як правило, у зворотному порядку. Їй надавали виняткового магічного значення, оскільки вважалося, що той, хто її проводить, може використати диво перетворення з злочинною метою. Вже у VII ст. відомі випадки засудження осіб, що проводили чорні меси, а приблизно у XII ст. цей ритуал став традиційним пунктом звинувачення, яке висувала офіційна церква на судових процесах проти єретиків (напр., катарів), відьом, чаклунів, а також – за умови співпраці зі світською владою – проти політичних супротивників останньої. Зріле середньовіччя дає класичний приклад такої співпраці – загальновідому справу тамплієрів.

Історія розгрому одного з найпотужніших лицарських орденів Західної Європи дозволяє простежити не лише технології використання звинувачень релігійного характеру в процесі знищення політичного супротивника, а й механізм співпраці королівської влади та церкви у цьому процесі.

14 вересня 1307 року король Франції Філіп IV Красивий видає таємний наказ про підготовку арештів членів ордену тамплієрів, а вже 13 жовтня перші заарештовані опинилися за ґратами. Протягом короткого часу всі французькі тамплієри на чолі з великим магістром Ордена Жаком де Моле, за винятком тих, кому вдалося втекти, опинилися у королівських в'язницях. Слід зазначити, що король мав неабиякий досвід боротьби з сильними політичними супротивниками і навіть з самою церквою: відстоюючи незалежність своєї влади, він організував кампанію проти папи Боніфація VIII, яка завершилася його арештом та смертю. Після смерті наступника Боніфація VIII, Боніфація IX, папський престол було перенесено з Риму до Авіньону. Новий папа Клемент V перебував під сильним впливом французької влади.

Традиційно вважається, що однією з головних причин, що спонукала Філіпа IV розпочати справу проти ордену, було його величезне багатство. Але не варто забувати, що Філіп IV протягом усього правління прагнув до зміцнення своєї влади, усуваючи всі інші можливі джерела політичної влади у Франції. Він приборкав великих феодалів, фактично підкорив собі церкву; існування потужної військово-політичної сили, яка не підкорялася королю, розглядалося як потенційна небезпека для королівської влади.

Починаючи справу, Філіп IV намагався дотриматися усіх юридичних формальностей: тамплієрів, звісно, звинуватили не в багатстві чи в зазіханні на монополію влади, а в найстрашніших для середньовіччя злочинах: єресі та чаклунстві. Справи проти єресі порушував церковний суд, отже в офіційних документах було сказано, що король діє не з власного бажання, а на прохання великого інквізитора Франції, домініканця Гійома Паризького. Допмагаючи королю Філіпу, папа римський Клемент V 22 листопада 1307

року видав буллу «*Pastoralis praeeminentiae*», в якій наказував правителям усіх християнських країн арештувати тамплієрів і передати їх майно представникам папи.

Звинувачення були сформульовані таким чином, щоб викликати до тамплієрів загальну ненависть. Всього вони нараховують 127 статей, серед яких – зречення Христа під час прийому нових членів до лав ордену; поклоніння ідолу Бафомету; відмова від християнських таїнств; чаклунство та содомія. Показовою є стилістика першого наказу короля Філіпа: «...Їх [Орден Тамплієрів] можна порівняти з чудовиськами, які позбавлені уявлення про розум, але, тим не менш, йдуть далі» [4]. За властивим середньовічним документам пафосом виразно проглядає дегуманізація обвинувачених, яка виступала виправданням і арештів, і тортур, які активно застосовувалися під час слідства.

В цілому демонізація тамплієрів розгорталася за вже випробовуваними на катаках та інших єретиках технологіями; новою була лише та обставина, що у єресі та сатанізмі звинувачували людей, одним з офіційних завдань яких, власне, був захист християнської віри. На початках пропаганда Філіпа IV досягла значних успіхів: значна частина населення, у тому числі й феодална верхівка, повірила у звинувачення і підтримала дії короля. Однак, попри папські булли, правителі інших держав або відмовилися розпочати процеси проти ордену, або діяли значно м'якше.

У Франції слідство у справі тамплієрів тривало 7 років, пройшовши за цей період ряд спадів та підйомів. Не всі обвинувачені навіть під тортурами визнавали свої «гріхи», а в той час саме особисте зізнання вважалося головним доказом у справі. 12 травня 1310 року в околицях Парижа було спалено 54 тамплієри за звинуваченням у єресі та сатанізмі, після чого абсолютна більшість обвинувачених погодилася визнати свою вину. Водночас саме довготривалість слідства стала одним з тих чинників, які спричинили поступові зміни громадської думки. Завершальним акордом одного з наймасштабніших політичних процесів середньовічної Європи стало

18 березня 1314 року, коли в присутності короля Філіпа та його світи були спалені живцем великий магістр ордену Жак де Моле та великий пріор Жоффруа де Шарне. За легендою, магістр прокляв короля Філіпа та його нащадків до 13-го коліна, та прорік, що до кінця року король та папа римський будуть покликані на суд Божий. Поява цієї легенди свідчить, що попри усі намагання, однозначно негативного іміджу тамплієрів створити не вдалося і після знищення ордену маятник суспільної думки хитнувся в інший бік.

Інший показовий приклад використання даної технології пов'язаний з посправжньому культовою постаттю французької історії – Жанною д'Арк, яка очолила рух опору та протягом певного часу фактично виконувала обов'язки французького головнокомандуючого. Як відомо, однією з найвідоміших подій Столітньої війни між Францією та Англією є її страта в Руані 30 травня 1431 р. Це аутодафе можна вважати завершенням інформаційної кампанії, розв'язаної англійцями щоб демонізувати ворожого лідера і замінити образ діви-полководця образом відьми або жінки, що продала душу дияволу. Судовий процес над Жанною був частиною цієї кампанії: висунуті проти неї обвинувачення мали відвернути від неї прихильників і позбавити її підтримки населення. Суддя Кошон «намагався осудити Жанну як єретичку та чаклунку» [2, с.13]. Зокрема, військові перемоги Жанни були інтерпретовані як наочне свідectво допомоги диявола – без втручання надприродної сили жінка ніколи не змогла б досягти успіху. Не зумівши перемогти Жанну д'Арк на полі бою, англійці намагалися подолати її на інформаційному полі, але у Франції це їм не вдалося: для французів-сучасників Жанна д'Арк була і залишилася видатним полководцем та народною героїнею. Іншою була ситуація в самій Англії, де Орлеанську Діву і через два століття вважали відьмою, про що промовисто свідчить п'єса Шекспіра «Генріх VI», у першій частині якої драматург зображує звернення Жанни до духів (акт V, сцена 3).

В світовій історії Жанна д'Арк залишилася як взірець патріотизму і військової мужності. Менше пощастило її сподвижнику, в роки війни – славетному полководцю, а потім – одному з найодіозніших злочинців в історії Середньовіччя – барону Жилью де Ре.

Жиль де Ре, який походив зі шляхетної родини, з 1427 року брав участь у Столітній війні під проводом Жанны д'Арк, де зарекомендував себе з найкращої сторони. Після її загибелі він витратив чималі кошти на збереження пам'яті про героїню, наприклад, замовив «Орлеанську містерію» та протягом 10 років оплачував її постановку в театрі. Вийшовши у відставку 1433 року, він майже безвиїзно жив у своєму замку Тіффож у Вандеї. Саме там колишній військовий герой захопився не лише алхімією, що у той час було звичайним явищем, а й під впливом якогось ченця Франческо Прелаті начебто почав поклонятися дияволу і приносити йому в жертву маленьких дітей. Саме такі звинувачення висунув проти де Ре наприкінці серпня 1440 року єпископ Нантський Жан де Малеструа. Він же спільно з інквізитором Жаном Блуеном сформулював 47 пунктів звинувачення, де фігурували й людське жертвоприношення демону, й магія, й вбивство дітей, й сексуальні перверсії. Після катувань Жиль де Ре швидко «зійзнався» у всьому. Його щиросердечне каяття підтвердили свідчення того самого Прелаті, який першим й наштовхнув барона на ідею зайнятися чаклунством. 26 жовтня 1440 року Жилья де Ре прилюдно стратили в Нанті, а головного свідка Прелаті через деякий час випустили з в'язниці. Жодні тіла жертв так і не були знайдені.

Відомо, що Жиль де Ре став прототипом головного героя казки про Синю Бороду, але мало хто знає, що у його сюзерена герцога Бретонського та головного обвинувача єпископа Жана де Малеструа були вагомі причини для фізичного усунення барона: в скрутній фінансовій ситуації він за низькою ціною продав їм частину своїх земель з правом викупити їх протягом 6 років за ті ж гроші, чого герцогу й єпископу зовсім не хотілося. На цей раз

причиною тісної співпраці інститутів світської та церковної влади стали виключно фінансові міркування.

У 1992 році в Парижі, у французькому Сенаті зібралась судова колегія, яка складалася з відомих політичних діячів, вчених, письменників та адвокатів. Вона переглянула справу Жиля де Ре та повністю виправдала його, визнавши всі звинувачення наклепом. Учасники перегляду справи звернулись до тодішнього президента Франції Ф.Міттерана з проханням відновити історичну справедливість, однак той визнав, що вердикт судової колегії не є дійсним – вона не має права переглядати справи XV століття [5].

Висновки. В Середньовіччі значення церкви було обумовлене не лише її духовною і символічною владою, а й наявністю в її руках потужної зброї, що дозволяла впливати на широкі маси – монополії на право визначати релігійну благонадійність особи чи організації, адже в тодішньому суспільстві навіть підозра у єресі чи чаклунстві означала громадянську, а нерідко й фізичну смерть. Водночас підтримка церкви робила легітимними будь-які дії державної влади щодо усунення своїх супротивників. Про неодноразове використання релігійного дискурсу не лише у прагматичних цілях зміцнення своєї чи монаршої влади, а й з фінансових міркувань свідчить ряд судових процесів, в яких церква виступала в ролі обвинувача. Ці процеси супроводжувала потужна кампанія демонізації обвинувачених, яка була покликана замаскувати справжній характер чергового епізоду політичної боротьби і перетворити його на акт справедливості.

Демонізація, яка полягала у звинуваченні в співпраці з нечистою силою та єресі, апелювала до одного з найпотужніших архетипічних сюжетів архаїчних шарів масової свідомості – боротьби Героя з силами Хаосу. В якості Героя виступала Церква та її світські союзники, тоді як обвинувачені перетворювалися на помічників сил Хаосу, які зверталися до демонічних істот для зруйнування існуючого ладу. І хоча в суто релігійних формах технології демонізації політичних опонентів перестали використовуватися ще у XVIII столітті, ототожнення з силами Хаосу – на іншому рівні і в інших

формах – досі залишається актуальним прикладом апеляції до архаїчних структур масової свідомості з метою створення гранично негативного іміджу політичної сили.

Література:

1. Бард А. Нетократия: Новая правящая элита и жизнь после капитализма / А. Бард, Я. Зодерквист ; [пер. с англ. В. Мишучков]. – СПб. : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. – 251, [1] с.
2. Черняк Е.Б. Приговор веков. Из истории политических процессов на Западе / Е.Б. Черняк. – М. : Мысль, 1971.– 437 с.
3. Орлов М. История сношений человека с дьяволом. – Репринт с издания 1904 г. / М.Орлов. – М.: Республика, 1992. – 352 с.
4. Гилмор-Брайсон Э. Тамплиеры и содомия / Энн Гилмор-Брайсон // История ордена тамплиеров. – Режим доступа: http://www.templarhistory.ru/Bryson_Templars_and_sodomy/
5. Лопатин Ю. Синей Бороде вернули доброе имя /Юрий Лопатин // Эхо планеты. – 1993. – № 1.